

АДМЕТНЫЯ СРОДКІ ПАЭТЫЧНАГА СІНТАКСІСУ П. ТРУСА

Паўлюк Трус — таленавіты беларускі паэт, які жыў і тварыў у той час, калі на ўсю моц разгарнулася і бурна развівалася новая беларуская літаратура. Само сабой зразумела, што яна вымагала не толькі грунтоўнага раскрыцця новых тэм, ідэй і вобразаў, але і належнай выпрацоўкі і трапнага адбору новых моўна-выяўленчых сродкаў. Адным з важных сродкаў, якія маюць арыгінальную семантыка-сіntaxічную структуру і адметна адрозніваюць мову мастацкіх твораў, з'яўляецца прыдатак. Без сумнення можна сцвярджаць, што ніхто з беларускіх пісьменнікаў і паэтаў так шырока і па-майстэрску не карыстаўся ў сваіх творах гэтым сродкам, як П. Трус.

Прыдатак — гэта асобы від азначэння, якое выражана назоўнікам або іншай субстантыўіраванай часцінай мовы ў форме таго ж склону, што і азначаемае ім слова ў сказе. Супадзенне ў форме роду і ліку не абавязковае, бо назоўнік не змяняе форму роду і па-свойму рэалізуе форму ліку: *Паплавок-суніца ў ціне патануў* (Здарэнне). *Сосны слёзы-расу асыпалі з галін* (Я спаткаўся з табой). *Знікае смагадым, працнুলіся дубровы і песня-гімн плыве ад лазняку* (Золак вясны). *Амывае вёска вочы, закарэлыя ад сну, каб пасля туманнай ночы павітаць жыццё-вясну* (Асенняя праца). Аднак у многіх выпадках ствараюцца спрыяльныя ўмовы, пры якіх супадзенне ажыццяўляецца ў форме склону, роду і ліку: *Зашумеў буйны лес-маладнік* (Лес). *Калія палыны кудравіста-аўсянай і спаткаў жнейку-маладзіцу* (Перад восенню). *Новыя словы-парыванні гучаць у вясковай грамадзе* (У вёсцы). Як відаць, такое супадзенне абумоўлена не столькі граматычнымі асаблівасцямі падпарадкавання аднаго назоўніка другому, колькі наяўнасцю ў мове паралельных форм слоў мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку. Сустракаюцца выпадкі, калі прыдатак мае аднолькавую форму з азначаемым словам толькі ў назоўным склоне. Такія прыдаткі абазначаюць уласныя назвы вёсак, рэк, прадпрыемстваў і г. д. і пры змене склонавай формы азначаемага слова сваёй формы назоўнага склону звычайна не змяняюць: *Пушча Белавежа паўстанцаў туліць шумным голлем* (На смерць Леніна). *Песню «Ленін» дзяўчаткі прапяюць у жніво пад капою* (Там жа). Праўда, пад уплывам гутарковай мовы часам назіраецца супадзенне і ў форме ўскосных склонаў: *Вазьміце вы газету «Вёску»: там праўду знойдзеце...* (Каб знаць навіны...). У гэтым разе з пэўнай стылістычнай мэтай можа паўтарацца прыназоўнік перад кожным з аб'яднаных назоўнікаў: *Прашчайся з матуляю Янка, адыходзячы ў лес у Дуброву* (Юны змаганец). Своеасаблівы народна-песенны каларыт і павышаная эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка паведамлення выяўляецца тады, калі паэт падае нязменнымі склонавыя формы агульных назоўнікаў у пазіцыі прыдаткаў пры азначаемым назоўніку ў форме ўскосных склонаў: *За зялёным полем кучаравы лес маладзіць буй-голлем у сіняватай мгле* (Лес). *Спавіла ты шлях цвет-усмешкаю* (А ў палёх, палёх). *На грудзях вір-вызвалення бура вынесла жанчыну* (Яна). Такія прыдаткі вельмі цесна звязаны з азначаемым словам, займаючы ў адносінах да яго прэпазіцыйнае становішча. Акрамя назоўніка, прыдатак спарадычна выражаецца субстантыўіраваным прыметнікам, які звычайна прымае форму назоўнага склону незалежна ад таго, у форме якога склону ўжываецца азначаемае слова; як правіла, гэтым словам з'яўляецца асабовы займеннік: *Качанее яна, смуглаліца я, дзень цалюткі* (Яна). *Я табе, мой чарнабрывы, спявала песню* (З паэмы «Сірата Алеся»). Што ж датычыць прыдаткаў-назоўнікаў, дык у ролі слова, якое яны характарызуюць у саюзе, могуць выкарыстоўвацца як назоўнікі (часцей), так і асабовыя займеннікі (радзей): *Клёны сыплюць на дол кроплі-пацеркі слёз* (Як пажоўкнуць лісты), *Чарнамазая ночка-*

цыганка над даліною хмурыла бровы (Юны змаганец). *Сонца сокама ла ч а е м поіць вольныя палі* (Ураджау). *Буду помніць яго, кам унара, буду помніць паўстанца лясоў* (Астрожнік). *П л ы т н і к а м, нам не спыніцца з вірам жыцця маладога* (Пасля буры). Неабходна дадаць, што прыдатак не каардынуецца з выказнікам, да яго не дапасуецца азначэнне, напрыклад: *Мяне цягнулі к-машына паймчала ў бурны горад* (Ой, у полі...). *З мужыка лаццёжна-абарванага гарачая сачылася хмель-кроў* (Успомні).

Своеасаблівая прырода прыдатка аказвае пэўны ўплыў на характар сінтаксічнай сувязі з тым словам, якое ён характарызуе ў сказе. У адрозненне ад дапасаванага азначэння, якое поўнасю запазычвае граматычную форму азначаемага слова, прыдатак граматычна больш самастойны і ніколі не запазычвае форму такога слова, а паралельна падключаецца да яго ў той форме, якая прадвызначаецца функцыяй прыдатка ў сказе. Прыдатак «выражае якасць-уласцівасць субстанцыі пры дапамозе супастаўлення яе з другой субстанцыяй, выразніцай, носьбіткай дадзенай якасці-ўласцівасці, тады як дапасаванае азначэнне з'яўляецца назвай якасці-ўласцівасці, якая можа быць прыкладзена да субстанцыі»¹. Падобнае адрозненне служыць падставай для таго, што многія даследчыкі звычайна кваліфікуюць сувязь прыдатка з азначаемым словам як паралельнае або апазіцыйнае дапасаванне (поўнае ці няпоўнае), пры якім паміж аб'яднанымі кампанентамі рэалізуюцца атрыбутыўна-апазіцыйныя адносіны². Сутнасць гэтых адносін у тым, што прыдатак характарызуе прадмет, абазначаны азначаемым словам, і дае яму тоесную ці больш канкрэтную і вузкую назву. Атрымліваецца, што прыдатак у адрозненне ад дапасаванага азначэння выражае прымету прадмета не непасрэдна, а праз адносіны да яго таго прадмета, які названы самім прыдаткам. На думку некаторых даследчыкаў, атрыбутыўна-апазіцыйныя адносіны знаходзяцца на мяжы паміж уласна атрыбутыўнымі і прэдыкатыўнымі адносінамі³, паколькі прыдатак сумяшчае ў сабе атрыбутыўную (азначальную) і прэдыкатыўную адзнакі. Характарызуючы прадмет, прыдатак «адначасова сцвярджае наяўнасць у яго дадзенай прыметы — у гэтым праяўляюцца прэдыкатыўныя ўласцівасці прыдатка»⁴. Ужо А. А. Шахматаў прама звязваў магчымасць для назоўніка выступаць у азначальнай функцыі з яго здольнасцю ўжывацца ў якасці выказніка⁵. Параўн.: *Сымон — лайдак і Вось калі Сымон-лайдак у самагонцы пачуў смак* (Вось калі...).

Назіранні паказваюць, што прыдаткі, якія выкарыстаны ў творах П. Труса, маюць розную структуру. Сярод іх найбольш пашыраны простыя прыдаткі, якія выражаюцца рознымі словаформамі назоўнікаў і выконваюць характаралагічную ці ўдакладняльна-тлумачальную функцыі: *Лён-ка за к абвіўся травой* (Яна). *У прасторах-палях ды жаўцеюць пяскі* (Чырвоныя ружы). *Гасне ночы-глушы задумленне* (У жніво). *Сустрэкала ўдава лёгкакрылых сыноў-арлянят* (Юны змаганец). *Будуць вечно цвісці ружы-кветкі* (Чырвоныя ружы). Складаныя прыдаткі сустракаюцца радзей, яны выражаюцца словазлучэннямі назоўнікаў або назоўніка з іншымі часцінамі мовы: *Над нівай цвіце зара, красы зара* (Май). *Малы хлопчук, унучак дзедзай, сядзэй на возе* (У семнаццаты год). *Вернуцца з чужыны го сці лета* — гусі (Дзесяты падмурак). Іншы раз прыдатак (просты ці складаны) уваходзіць у састаў зваротка: *Не гаруй, са колік-брат* (Камітэт дапамогі). *Арлы маладыя — няволі сыны, узнімайце магутныя крылы* (Дзесяты падмурак). *Алеся, бедная Алеся, краса наднёманскіх дзяўчат. Ты сіль азёрнага Палесся адбіла ў сонечных вачах* (З пэмы «Сірата Алеся»). Для большай выразнасці паведамлення адзін прыдатак можа падключацца да другога прыдатка або ўключаецца ў састаў яго: *З намі там яшчэ была дзяўчына-наймічка Марыся* (Развітанне). *Падаюць сняхынкі — дыяменты-росы* (Дзесяты падмурак). *З мужыка, паўстанца-атамана, сачылася за волю кроў* (Успомні). *Жыла прыгожая Марына, дачка Захара-рыбака*

(Лірнік). Нярэдка ў адным і тым жа сказе ўжываецца некалькі прыдаткаў, ад чаго істотна павышаецца эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка змешчанага ў ім паведамлення: *У срэбра-росы пажоўклых кветак і травы з вачэй цяклі брусніцы-слёзы* (Трыпціх). *Плыве туман, бялявы і ней, плыве і сцеліць бэль-пасцель* (Здарэнне...). *Мне тыя казкі і легенды, глыбокай спадчыны дары, яшчэ ў гады майго маленства дзядуля-лірнік падарыў* (Лірнік).

Простыя прыдаткі могуць быць неадасобленыя і адасобленыя. Гэта залежыць ад таго, чым выражаны прыдаткі, як размешчаны ў адносінах да азначаемага слова, якое значэнне і дадатковае адценне надаецца ім у сказе. Характэрным для неадасобленых прыдаткаў з'яўляецца сумежнае (кантактнае) размяшчэнне іх з азначаемым словам, у выніку чаго яны імкнуцца зліцца ў адно цэлае, што знаходзіць адлюстраванне ў пастаноўцы дэфіса паміж імі: *З-за бору кучаравага едуць хлопцы-брыгадзіры* (Ой, з-за лесу...). *Ідуць салдаткі і за сабой вядуць сваіх дзяцей-сіротак* (У семнацаты год). *Хочацца навеяць казкі-таямніцы гукамі мелодый, радасцю без слоў* (Дзесяты падмурак). Адасобленыя прыдаткі вызначаюцца аслабленай сувязю, бо не ўтвараюць словазлучэння з азначаемым словам, а імкнуцца выдзеліцца ў больш самастойную канструкцыю, што знаходзіць адлюстраванне ў выдзяленні іх коскамі або працяжнікамі: *У ціхім задуменні плакалі пагоркі, як яна, Аксеня, ішла на сход у школку* (Частушкі). *Табе, Каўказ, паэты спеў дарылі* (Гады бягуць). Адметна, што складаныя прыдаткі ў сказе заўсёды адасабляюцца: *Салдатка, бедная Агата, глядзела доўга на Кандрата* (У семнацаты год). *Нам ніхто не заслоніць дарогі,—вольнай раці касцоў маладых* (На сенажаці). Неадасобленыя прыдаткі істотна адрозніваюцца ад адасобленых, таму што адны лічацца непрэдыкатывымі, а другія — паўпрэдыкатывымі канструкцыямі. Аднак і тыя і другія ўводзяцца ў сказ пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Злучнікавага ж прымацавання прыдаткаў у прааналізаваных намі творах П. Труса не заўважана.

Неадасобленыя і адасобленыя прыдаткі маюць самую разнастайную семантыку. Яны могуць: а) змяшчаць якасную характарыстыку: *Месяцую на к, круглаліцы, бялявы, поглядам ніжа азёрную глыб* (Над возерам). *Сягоння ў песнях-пералівах успомніш вёска свае дні* (Май). *У густа-сіняй высі-нетры ўздыхае гром* (Плыве, плыве...). *Сведкі-курганы з туману цягнуцца* (Золак вясны); б) тлумачыць або раскрываць змест: *Яны, тварцы і дэў ваякішых, прыйшлі вітаць камуны дзень* (Чырвоныя ружы). *Вы, камунары-ваякі, ішлі на змаганне* (Камунарам). *Мы гэты дзень назвалі Маем,—дзень светлай радасці людзей* (Першамай); в) указваць на род заняткаў, прафесію, сацыяльную прыналежнасць і г. д.: *Алеся-жняя запля, ідучы па даліне ступою* (З паэмы «Сірата Алеся»). *Селянін Кузьма руплівы* (Калі хочаш...). *Параска-дэлегатка раптам выйшла з грамады* (Аб Леніне). *За высокай панурай сцяною, дзе звінелі няволі замкі, там юнак з паднявольнай душою паміраў,—камсамолец Якім* (Астрожнік); г) называць роднасныя і іншыя адносны паміж людзьмі: *Мар'яна-маці ўжо не вернецца* (Не плач). *Ой, не ведае брат мой Карней* (Астрожнік). *Кажэ дзядзька наш Мікіта* (За ўчынкі). *Сядзеў Сымон з суседам Янкам* (Кааператыў паможа...); д) быць уласнай назвай: *Горад Мінск сягоння святочны* (Наша сталіца). *Пушча Белавежа паўстанцаў туліць шумным голлем* (На смерць Леніна); е) служыць сродкам эмацыянальнай ацэнкі: *Праімчаліся дні-сонцавеі* (Ой, не яснага сокала крылле...). *Я цыганку-чараўніцу спаткаў пад нізкаю вярбой* (З паэмы «Цыганка»). *Аддам сягоння ўсё за агняцветы-зоры, за любы родны край, так сэрцу дарагі* (І зноў я там); ж) выступаць як відавая назва: *Ветры сіплыя ўссыпаюць жвір-пясок на грудзі* (Дзесяты падмурак). *Не ліпнёвая кветка-купалле між палёў на мяжы расцвітала* (Прысвячаецца Я. Купалу). *Будзеш з красачак-званочкаў завіваць сабе вяночкі*

(Ой, у лузе пры даліне). Але калі назва родавага паняцця выконвае ў адносінах да відавoga паясняльную функцыю, тады ў пазіцыі прыдатка выступае назва не відавoga, а родавага паняцця, напрыклад: *Будуць вечна цвісці ружы-к веткі* (Чырвоныя ружы). Іншы раз сэнс сказа недастатковы для таго, каб дакладна вызначыць, які з двух назоўнікаў з'яўляецца прыдаткам: напрыклад: *Пазбіраю я слёзы-расу і рассыплю ў песні крышталі...* (Ой, пайду). Аднак пра гэта можна даведацца са зместу сумежнага сказа *Будзе плакаць у лузе каліна*, які наглядна сведчыць аб тым, што пазіцыю прыдатка ў спалучэнні *слёзы-расу* займае назоўнік *раса* ў форме вінавальнага склону.

Дзякуючы сваёй форме і значэнню прыдаткі здольныя адыгрываць важную стылістычную ролю ў мастацкім творы: яны надаюць прастату, натуральнасць і эканомнасць выкладу думак, дапамагаюць адлюстраваць яркія малюнкi і вобразы, выразіць самыя глыбокія і шчырыя пачуцці, напрыклад: *Зоры-ўсмешкі ў блакітных вачах* (Астрожнік). *Там, ля той каліны, вас сустрэну сваёй песняй, песняй-веснапльыню* (Веюць ветры...). *З пасцелі-бярлогу падымаюцца сонныя дзеці* (Яна). *Кабеціна-дурніца па рагулі бух ды бух* (Каб малака было...). *Вось набраўся! Да ўпаду, аж сланяецца ў бакі. Так Мікодыма-п'янюгу спавядаў стары Сымон* (Кааператыў паможка...). Некаторыя з прыдаткаў арганізаваны на фальклорна-песеннай аснове, з'яўляюцца сталымі стылістычнымі сродкамі мастацкай выразнасці: *Там гуляла дзяўчыначка ды сеяла руту-мяту* (Не на ўзмор'і чаўны). *Няхай бы ведала, як пускаць гаворку на ўзвей-вечер* (Нашто мне...). *Яго долі мужычае сведкам быў адзін-адзінокі сыр-бор* (Астрожнік). *Не пайстане голад-цётка* (Калі хочаш...). *Я ў забытнасці, як падарожны лірнік, з нядоляй-мачыхай спазнаў маленства сны* (І зноў я там).

Яркасць і дасціпнасць прыдаткаў, якія сустракаюцца ў творах П. Труса, трывала забяспечылі ім належнае месца сярод такіх моўна-выяўленчых сродкаў, як эпітэты, метафары і параўнанні. Эпітэты характарызуюць прадмет, актуалізуючы яго адметныя адзнакі: *Удалі небасхіл задуменна глядзеў, сыпаў іскры на дол чырвань-хвалямі* (Я спаткаўся з табой). *Рукі закаваны ў сталь-кайданы* (Дзесяты падмурак). *Над краем сонечным гараць і рдзень-агні* (Памяці тав. Войнава). Яны вызначаюцца эмацыянальна-сэнсавай ёмістасцю, робяць характарыстыку прадмета выразнай і яркай, напрыклад: *Там, за дуброваю, жнейкі-красуні звоняць сярпамі сталёвымі* (Выйдзі, паслухай). *Шумяць аграмадзіны-крыгі, разганяюцца ўдаль безупынна* (То не гул завірухі). *Пад небам зорнасці маўклівай вырастаюць волаты-муры* (Дзесяты падмурак). Суіснаваннем разнастайных пераносных значэнняў ствараецца магчымасць ужываць метафары, у аснове якіх ляжыць супастаўленне двух сэнсавых планаў — канкрэтнага, звыклага і новага, пераносна-фігуральнага, што з'яўляецца асабліва яркім сродкам мастацкай выразнасці. Метафары прыносяць навізну ў адлюстраванне навакольнага свету, дапамагаюць стварыць ёмісты вобраз, заснаваны на яркіх, часта нечаканых, смелых асацыяцыях: *Грудзі прагнулі ў шыры змагання на спатканне жыццю-зараніцы* (Юны змаганец). *Яна зорамі-вочкамі бліскае* (Яна). *Адны паміралі ў агні-барацьбе* (Дзесяты падмурак). *У гэтых песнях-пералівах я чуў магутнасць і разгон* (Развітанне). *Зязюля-ўдава Кацярына ўглядалася ў тую дарогу, куды сёння малодшага сына выпраўляла спяваць перамогу* (Юны змаганец). У асобных творах назіраюцца выпадкі, калі ўжыванне адной метафары цягне за сабой нанізванне новых метафар, якія па сэнсу звязаны паміж сабой і служаць для арганізацыі так званых разгорнутых метафар, напрыклад: *І пайшоў я ў свет, у агняцветны прасцяг — у залатыя прасторы прадвесня, каб душою гарэць у бурным моры жыцця, Беларусі дарыць свае песні* (Са студэнцкага дзённіка). Метафару часам кваліфікуюць як своеасаблівае «схаванае» параўнанне⁶. Сапраўды, у семантычнай структуры метафары знаходзіц-

ца элемент параўнальнага супастаўлення, але гэта не прамое, а ўнутранае (вобразнае) супастаўленне, пры якім не названы аб'ект і тое, што параўноўваецца. Гэтым метафара істотна адрозніваецца ад уласнага параўнання, для якога названыя элементы абавязковыя і сутнасць аднаго вытлумачаецца праз сутнасць другога, напрыклад: *З поля вецер лёгкакрылы ўдаля гоніць хмары-караблі* (Чырвоныя ружы). *Гаўрыла звярцею а г л о б л ю-папаросу* (На новы лад). *Скора трактар — конь сталёна палосы — паймчыца віхрам да мяжы* (Успомні). Такія параўнанні дазваляюць у сціслай форме раскрыць прыроду з'явы ці падзеі асабліва дакладна і наглядна. Сярод прыведзеных назоўнікавых эпітэтаў, метафар і параўнанняў можна ўбачыць не толькі агульнанародныя, сталыя, але і індывідуальна-аўтарскія; апошнія вызначаюцца самабытнасцю, непаўторнасцю, вялікай эстэтычнай вартасцю.

Са сказанага відаць, як П. Трус трапна адбіраў формы і значэнні прыдаткаў для эканомнай перадачы зместу паведамлення, актуалізуючы імі адметныя адзнакі, уласцівыя прадмету ці з'яве. Пры пабудове сказаў ён звяртаў вялікую ўвагу на расстаноўку, спалучальнасць і функцыянаванне слоў у іх складзе, каб не толькі дамагчыся дакладнасці і выразнасці змешчанага ў іх паведамлення, але і пазбегнуць награвання невыразных слоў, выпадковых сугуччаў, цяжкіх на вымаўленне стыкаў слоў. Выкарыстаныя ім прыдаткі арганічна ўлісваюцца ў агульную тканіну твораў, бо яны, будучы старанна «адшліфаванымі ў самацветы», пераканаўча сведчаць аб арыгінальнасці і вобразнасці моўна-выяўленчых сродкаў, своеасаблівай лёгкасці, напеўнасці і непаўторным каларыце стылю, адметнай індывідуальнасці мастацкага майстэрства таленавітага паэта. Ён узбагаціў семантыка-граматычныя і стылістычныя рэсурсы беларускай мовы каштоўнымі здабыткамі, якія не страцілі свайго значэння і ў наш час.

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 280.

² Гл.: Скобликова Е. С. Современный русский язык: синтаксис простого предложения. М., 1979. С. 176—180; Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1986. С. 131; Кручинина И. Н. Приложение // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 398.

³ Гл.: Ованова М. Г. Необособленные приложения в современном русском литературном языке. М., 1957. С. 75; Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961. С. 49; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965. С. 75.

⁴ Суханова М. С. Приложение // Русский язык: энциклопедия. М., 1979. С. 232.

⁵ Гл.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 281.

⁶ Гл.: Томашевский Б. В. Стилистика. Л., 1983. С. 217; Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973. С. 146; Крупчанов Л. Метафора // Словарь литературоведческих терминов. М., 1974. С. 208; Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік. М., 1987. С. 100.

А. Ф. КЛИМОВІЧ

АБ КРЫНІЦАХ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ РАННІХ БЕЛАРУСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ РЭЛІГІЙНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Праблема гістарычных суадносін паміж традыцыйна-кніжным (га-лоўным чынам царкоўнаславянскім) і народна-гутарковым элементам у мове помнікаў старажытнай літаратуры ўсходніх славян нязменна прыцягвае ўвагу даследчыкаў. З гэтага пункту гледжання аналізуюцца самыя разнастайныя паводле жанру і па часе ўзнікнення помнікі. Асабліва ўвага звяртаецца на тэксты рэлігійнага зместу, паколькі гэтыя помнікі ў іерархіі жанраў старажытнай літаратуры займалі самае высокае месца, найбольш дасканалы апрацоўваліся ў моўных адносінах і моцна ўплывалі на агульны літаратурна-моўны працэс.

Тэксты рэлігійнага зместу ад самага пачатку ўсходнеславянскай пісьменнасці распаўсюджваліся на царкоўнаславянскай мове, аднак ры-